

A biológiai determinizmus értelmezéséről

Századunk második felében az élet tudománya évtizedről évtizedre jelentkezik közérdeklődésre számot tartó gondolatokkal. Az ötvenes években a molekuláris genetika bukkant fel, a hetedik évtizedben az ökológia és a természetvédelem gondjai jutottak el a közönséghez, a nyolcadik évtized első éveiben pedig az ember társadalmi életének biológiai gyökerei felé fordul fokozott érdeklődés. Ez az irányzat — mely bizonyos elemeiben egyenes leszármazottja a korábbi szociál-biológiai törekvéseknek — mindenekelőtt állatlélektani kutatásokra támaszkodik; a behaviourizmus felől építi ki bizonyító-rendszerét. Szervesen felhasználja azonban a neurológia, az endokrinológia, a pszichofarmakológia, az általános fiziológia, sőt a társadalomkutatás eredményeit is, legalábbis annyiban, amennyiben azokat a maga érdekében hasznosítani tudja. A tényekből adódó következtetésekkel viszont gyakran megszzebberre merészkeedik annál, amennyire maguk a tények megengedik. A viszonylagos érvényű vagy éppen alaptalan következtetések aztán újabb és újabb közvetítéssel egyre bizarrabb formát ölthetnek, hiszen mennél szélesebb körnek szánják, annál vonzóbb köntösbe, hangzatosabb címek alá bújtatják őket.

A hozzáférhető publikációk nyomán körvonalazható, lényegében most forrongó-formálódó képben két egymástól elkülönülő területet lehet megkülönböztetni. Az egyik a kevésbé látványos, de kétségtelenül az értékesebb, tényekre törrő kísérletes kutatások eredményeit közlő dolgozatok csoportja. Az ide vágó közlemények, melyek adataira az emberi támadókedvet vizsgáló agresszológia valóban támaszkodhat, már az új tudományág „önállósulása” előtt sem voltak ritkák az orvosi, különösen az ideggyógyászati szaklapokban. Az emberre vonatkozó eddigi megállapítások mellé most — biológiai kontinuitásunk vállalásával — rohamosan felsorakoznak az állatkísérletek adatai. Ezeknek a kísérleteknek az alap gondolata: az egyéni emberi viselkedésmódok elemeinek és gyökereinek éppen úgy meg kell lenniük a magasabbrendű állatok között, mint a testi, anatómiai tulajdonságok homológiáinak. Ha pedig ez a gondolat helytálló, akkor olyan kísérletes kutatások számára teremt lehetőséget és elméleti alapot, melyekre másként — az emberkísérletek erkölcsi tilalma miatt — sem eddig nem volt, sem a jövőben nem lesz lehetőség. Az elképzelés nyomán új laboratóriumi és terepkutató irányzat izmosodott meg, mely már eddig is érezhetően közelebb vitt az erőszakos viselkedésformák idegrendszeri alapjainak megértéséhez. A vizsgálatok kiterjedtek az idegfolyamatok legapróbb rész-

leteire, de figyelték az idegműködés, valamint a természetes és mesterséges környezet kölcsönhatásainak szerepét a szervezet életében (különösen a szükségállapotban jelentkező aszociális, erőszakos cselekmények vizsgálatával), kutatták — egyebek között — az agresszív viselkedésmód genetikai meghatározottságát, a társadalmi környezet szerepét, a nevelés alaptermészet-módosító hatását.

Érdekes és ígéretes eredményeket mutatott fel a hormonkutatók az emberi agresszivitás megítélése szempontjából. Ez a vonal tagadhatatlan, általános és közismertségében teljesen természetesnek tűnő történelmi tényekre alapozott: a háborúk története (különlegességeket nem tekintve) lényegében mindig férfi-harcok története. Ez az általános férfi-agresszivitás különösen akkor megdöbbentő, ha végigtekintünk a történelem társadalmi berendezkedéseinek vagy a jelenkor népeinek tarkaságán. A hormonális faktor szerepét kutató irányzat a magyarázatot a következőképpen próbálja megközelíteni: a női és férfi agresszivitás közötti különbség oka nem elsődlegesen társadalmi, hanem elsődlegesen biológiai. A nő és a férfi — genetikai szempontból — az úgynevezett nemi kromoszómákban, vagyis az X, Y kromoszómákban lokalizált örökítő egységekben (génekben) különbözik egymástól. Ezek a genetikai egységek különleges szerepű fehérjék, hím és női nemi hormonok szintézisének irányításával hatnak a szervezetre. Állatkísérletekben kimutatható volt, hogy a nemi hormonok nemcsak általában a test és különösen a nemi szervek differenciálódását határozzák meg, de esetenként az agyszerkezetek kialakulását is befolyásolhatják. Az agy idegközpontja viszont a viselkedés anyagi hordozója. Ugyanakkor a hormonok, különösen a nemi hormonok, közvetlenül is befolyásolhatják a viselkedést, tehát agresszivitást kiváltó tényezőként jöhetnek számba (az androszteron-szint és az agresszivitás növekedése között például egyenes összefüggés volt kimutatható). Kritikus helyzetben, így az ún. stressz-állapotokban hormonok serege szabadul fel a szervezetben, közöttük nemi hormonok is, és ez a hormonhullám elképesztően erős, kiszámíthatatlan válaszreakciókat is kiválthat. A nemi hormonoknak a viselkedésben játszott szerepe egyébként klasszikus példa a „szeszélyes női lélek“, mely jórészt a menstruációs ciklus szabályosan vagy éppen szabálytalanul következő hormonhullámai játéka az eredménye.

A hormonok és az emberi viselkedés összefüggéseiről egyébként vezető kiadványkiadóvállalatok (mint a neves Academic Press) készítenek elő vagy jelentettek már meg újabb és újabb összefoglaló köteteket.

A tényekhez ragaszkodó tudományos elemzésekkel szemben a biológiai gyökereket népszerűsítő másik kiadványcsoport jobbra az előbbi közlemények részeredményeire támaszkodva, vonzóan, magabiztosan, de többé-kevésbé idő előtt, éppen ezért megalapozatlanul általánosít és szintetizál. Nagy visszhangot váltott ki például Konrad Lorenz *On Aggression* (Az agresszióról — 1967) című könyve, valamint néhány, nálunk kevésbé ismert, de Európa-szerte sikerszerzőként számon tartott író, mint Robert Ardrey vagy Desmond Morris könyvei. R. Ardrey az *African Genesis* (Afrikai teremtség — 1967) és *The Territorial Imperative* (A terület parancsa — 1966), D. Morris viszont a *The Naked Ape* (A meztelen majom — 1969) és *The Human Zoo* (Az emberi állatkert — 1970)

hangzatos című kötetekkel váltak híressé. Olyan könyvekkel, melyeknek részletei, szemlélet- és gondolkodásmódja így vagy úgy hatottak a köz-tudatra és egyre sűrűbben bukkannak fel világszerte.

Lényegében ehhez a vonalhoz csatlakozik Lionel Tiggernek 1970-ben megjelent könyve is, a *Men in Group* (Emberek egymás közt), valamint egy most sajtó alatt lévő kötete a társadalmi kapcsolatok biológijáról. Megjegyzendő, hogy ugyanezt a Lionel Tiggert — aki egyébként a New Jersey-i egyetem antropológia tanára — kérték fel az UNESCO égisze alatt, Péter Lengyel szerkesztésében megjelenő nemzetközi társadalomtudományi folyóirat agresszológiai számának bevezetésére és gondozására (Comprendre l'agressivité; Revue Internationale des Sciences Sociales, XXIII. 1971. I.).

Míg az UNESCO-folyóirat agresszológiai száma elsősorban a tényközlő, kísérletes kutatások eredményeit bemutató és könyvészeti összefoglaló tanulmányoknak ad helyet, a fentebb idézett, „közfogyasztásra” szánt kötetek már alapos kritikai állásfoglalást követelnek. Ardrey, Morris és Tigger, valamint a többi általánosító szerző gondolatmenete nagyjából a következő:

1. az ember antropoid elődjektől ösztönös bio-szociális viselkedésformákat örökölt, mint a csoportosulás, a hímek uralkodása a csapatban, a területhez való ragaszkodás, az agresszivitás, a hierarchián és dominancián alapuló szerveződés;

2. az ösztönök önmagukban nem kárhóztathatók és nem kárhóztatandók;

3. az előember környezeti kényszer hatására vált különleges, fegyverhasználó ragadozóvá;

4. a fegyver mint a technológia kezdete eredményesebbé tette a vadászatot, erősítette a csapatot és eltolta az agresszív ösztönök felerősödésének irányába;

5. az emberi evolúció legkimunkáltabb szerve a fejlett agyvelő, és az ebből fakadó találékonyság elvezetett a tudományos technológiához. Az ösztönök, melyek eredetileg a szűkebb életkeretekhez, kisebb csoportokhoz való alkalmazkodást segítették, elvesztették eredeti szerepüket és helyzetüket — a technokráciában kiszámíthatatlanul felerősödve zúrzavarhoz, és végső soron elkerülhetetlen végpusztuláshoz vezetnek.

Ilyenformán, amint azt D. és F. Bartlet hangsúlyozza (*Social Implications of Biological Determinism. Science and Society, 1971. XXXV. II.*), ezek a könyvek, illetőleg szerzőik a társadalmi bűnöket, az erőszakot, agressziót, banditizmust, sőt az elnyomást és kizsákmányolást is biológiailag determinálnak, kiirthatatlanul ösztön-eredetűnek fogják fel, szem elől tévesztve egyebek között már azt az alapigazságot is, hogy a magasabbrendű emlősök ösztönei sohasem autonóm jellegűek, hanem mindig a változó körülmények függvényei. Másrészt a szociál-biológiai elméletek többsége szerint például egy 250 milliós nemzet területvédő reakciói csupán mennyiségileg különböznének egy 25 főből álló csimpánzközösség területvédő reakcióitól — a közösségalkotó képesség különböző erősségének a függvényében. A sikerkönyvek, bevált recept szerint és éppen a siker érdekében, látványos egyszerűsítésekkel és

könnyedségük miatt vonzó gondolatmenetekkel hígítják fel a szövés-
vényes valóság fölötti felelősségteljes töprengést. Ennek ellenére még
a szimplista megfogalmazások sem kerülhetik meg a valódi problé-
mákat.

A háborúnak mint emberi jelenségnek a szociál-biológiai magya-
rázata például elképzelhetetlen. Hiszen a területvédő reakció jellegze-
tesen védekező típusú, a háború azonban lelkes és biológiailag teljesen
indokolhatatlan áttételes támadóösztönt tételez fel. Egyébként ennek a
buktatónak az elsimitásához volt feltétlenül szükség a hiányzó paleon-
tológiai láncszem előkerítésére. Az „agresszológiai törzsfajlódásnak“ ezt
a láncszemét az Australopithecusban vélte megtalálni Ardrey. Sze-
rinte az Australopithecusok közösségében a természetes szelekció egy
új típusú, az állatvilágban ismeretlen agresszív ösztönt, a fegyverrel
való ölés ösztönét munkálta volna ki. A továbbiakban az Australo-
pithecus „öslélektanának“ fejtegetése típuspéldája egy feltételezett ki-
indulópontonra építhető következtetés-sorozat korlátlan lehetőségeinek. Az
irányzat követői a bizonyítandót kész tényként elfogadva, úgy vélik,
hogy az a bizonyos „fegyverrel ölni“-ösztön munkált volna a törté-
nelemben az antilopesont-buzogánytól egészen az atombombáig.

Az agresszivitás növekedésének elhárítására javasolt bioszocioló-
giai megoldások szintén az adott alapállás függvényei. Rendszerint ki-
merülnek a népesedési robbanás ellenőrzésére, a túlnépesedés csökken-
tésére, az agresszív magatartásformák sportmozgalom keretében való
levezetésére, a humanisztikus nevelés hangsúlyozására való biztatásban
— vagy nem ritkán éppen isteni segítségben, váratlan genetikai csodák-
ban való reménykedésben.

Nem kell hozzá különösebb ítélőképesség, hogy észrevegyük: ezek-
ből az elméletekből valahol a legjellegzetesebben emberi vonások, ma-
gának a társadalmi életnek a törvényszerűségei sikkadtak el. A szerzők
megfeledkeznek a történelemtől, és úgy tesznek, mintha a technológiai
vívmányok az antilopesonttól a számítógépig csupán a társas érintkezés
mennyiségi oldalait érintették volna, és nem okoztak volna semmilyen
minőségi változást. Megfeledkeznek arról, hogy az emberi és állati tár-
sasélet között a szakadék évszázadok óta hatalmassá mélyült és ma
is tovább mélyül. Hiszen az állati társasélet állandó jellegű kapcsolatok
fenntartására törekszik (statikus), az eszközt fejlesztő emberi társada-
lom viszont alapjaiban dinamikus; egyre újabb, változó kapcsolatrend-
szereket épít ki. A történelmi fejlődés ezért sajátosan emberi, s már
csak ezért sem kereshetők reá sehol megfelelések az állatvilágban. Az
az elmélet pedig, amely a történelmet figyelmen kívül hagyva közvet-
lenül az állatvilágban keres választ a XX. vagy éppen a XXI. század
kritikus kérdéseire, elkerülhetetlenül kódósít, félremagyarázza a társa-
dalmi valóságot, és képtelen reális megoldások felé utat mutatni. A ma-
darak és halak területvédő reakciói mit sem mondanak egy nemzetközi
monopólium-rendszer igazgatótanácsának terület-, tulajdon- és érdek-
védő törekvéseiről, sőt az esetek többségében a biológikum még ana-
lógiaikkal sem szolgálhat, hiszen a monopóliumok tulajdona nem a cso-
port területén, nem a nemzeti határokon belül van.

A társadalmi jelenségeknek biológiailag meghatározott ösztönökre
való visszavezetése amellett, hogy eltereli a figyelmet a megoldás jár-

ható útjairól, egy igen kényelmes erkölcsi álláspont elfogadását is ösztönzi. A szociál-biológia hívei szerint a társadalomban mindenki egyaránt hibás, helyesebben senki sem hibásabb a másiknál a társadalmi kapcsolatok nemkívánatos alakulása miatt. Sőt, tovább görgetve a logikai bukfeneket: aki hibás, az maga sem hibás azért, amiért hibás, hiszen a cselekedeteit ösztönös, tudat alatti tényezők irányították. E szerint a nézet szerint minden elnyomás, a fiatalok, az idegenek, a nők felé irányuló kíméletlenség az élet ősi parancsa. Ezért már magával az elmélettel is ellenkező — még a saját gondolatrendszerében sem állja meg a helyét — az az elkeseredett törekvés, mellyel egy-egy szerző politikusoknak, államférfiaknak, tábornokoknak ajánlja művét, hogy azok az „új-biológia“ szellemétől vezérelve megértsék és átforgalmazzák tetteiket.

Az elméletek és irányzatok harcának klasszikus veszélye azonban — a fürösztövízzel együtt kivetett gyermek példázata — itt is figyelmeztető. Hiszen az, hogy az emberi reakciók alapelemei valóban biológiai gyökerűek, nem cáfolható. Ez a megállapítás nyilván a viselkedésre is érvényes. Az alapelemek vizsgálata és ismerete nélkül nem mérhető fel semmilyen rendszer. A részek azonban még egyetlen emberi egyed esetében sem azonosíthatók az egészsel — a társadalom kapcsolatrendszerébe ágyazva pedig minden egyed gyökeresen különbözik biológiai őseitől. Az emberi egyedek csoportviselkedése így hát elemi fokon sem hasonlítható állatcsoportok viselkedéséhez, és még kevésbé azonosítható azzal. Az agresszológia való értelme tehát csak az emberi megismerés és önmegismerés új területeinek bővítésében kereshető: itt jelentkezhetik az új tudományág haszna, erre kell keresnie távlatait.

J. Kabán T. M. L. Ca.

Kabán József fotója

August '44

A Constantin Bărbulescu, Georgeta Oancea és Livia Danka szerkesztésében az RKP Központi Bizottsága mellett működő Történelmi és Társadalompolitikai Tanulmányi Intézet kiadásában megjelenő Biblioteca de istorie (Történelmi könyvtár) sorozat új tanulmánykötete az 1944. augusztusi antifasiszta nemzeti felkelés eseményeit tárgyaló és értékelő — részben már közzét — íráskor gyűjteménye, „előzetes” egy készülő nagyobb monográfia tárgyköréből. A három — további részekre tagolódó — fejezet címe: Az 1944 augusztusi antifasiszta nemzeti felkelés bel- és külpolitikai előfeltételei; A Román Kommunista Párt — a felkelés szervező és vezető ereje; A nemzeti felkelés — döntő fordulat a román nép sorsában. (Institutul de Studii Istorice și Social-Politice de pe lângă C.C. al P.C.R., 1971.)

Impotriva fascismului

Románia Szocialista Köztársaság Társadalom- és Politikai Tudományok Akadémiájának és az RKP Központi Bizottsága mellett működő Történelmi és Társadalompolitikai Tanulmányi Intézetének 1971. március 4—5-i közös ülészakán a romániai fasizmus kritikai elemzése tárgyköréből előterjesztett tanulmányok gyűjteményes kiadása. A tanulmányos szesszió természetesen nem csupán akadémikus céllal tárgyalta a fontos témát, hanem az oktatás-nevelés előmozdításának szándékával, főként a fiatal nemzedék megfelelő világnézeti és érzelmi töltetű ismereteinek biztosításáért. Tiszteletre méltó szándék, hiszen éppen egy generációnyi időtelt el, amióta tájainkon „a zöld pestis” pusztított, s a vész irodalma nem túlságosan gaz-

Erdély az emlékiratirodalom klasszikus földje. A történelmi sorsfordulók, a nagy társadalmi-politikai átalakulások idején mindig akadt tollforgató ezen a tájon, aki a szükségszerűség kényszerével, a számvetés vagy a magyarázkodás szándékával idézte meg korát — személyes élményeinek tükrében. S a legjobb erdélyi emlékiratok nemcsak dokumentumai voltak a kornak, hanem teljes értékű irodalmi alkotások. Elegendő itt Bethlen Miklós XVIII. század eleji *Önéletrására* utalnunk.

Napjaink romániai magyar irodalmában mintha az erdélyi emlékiratirodalom legnemesebb hagyományai elevenednének meg. Egymás után látnak napvilágot az emlékező írások, olyannyira, hogy igazoltnak tűnik Balogh Edgárnak az a megállapítása (*Korunk*, 1971. 8.), amely szerint az 1971-es év — a líra, a regény és a dráma esztendeje után — a hazai magyar emlékirat éveként vonul majd be a köztudatba.

A dokumentáris irodalom iránt nemzetközi viszonylatban is megnőtt az érdeklődés. Egy megrázó kódtatásokkal teljes évszázad utolsó harmadának olvasóközönsége a fikció helyett a tiszta valóságot igényli, a tényekkel kíván szembenézni. Ezt az igényt nálunk az utóbbi évek megújult szemlélete támogatta. Emlékiratirodalmunk gazdagodása tehát korántsem csak a kerek évfordulók alkalmával vagy egy nemzedék emlékezésre érett életkorával magyarázható.

Az emlékező irodalomban külön hely illeti meg a szépírói vallomásokat. Ez utóbbiak közé tartozik Kacsó Sándor önéletrajzi visszaemlékezéseinek a kötet is.*

Csehi Gyula szerint az emlékező művek esetében „a méglyo esztétikai kritika sem hunyhat szemet a kérdés fölött, tükrözi-e a subjektív mű (és mi képzelhető el subjektívebbnek az önéletrásnál?) az objektíve létezett kort, amely az olvasás pillanatában már múlt” (*A Hét*, 1971. 42.). De ugyancsak Csehi jegyzi meg, hogy a „későn jött” olvasó számára első-sorban „a mű belső koherenciája” létezik. E jegyzet szerzője — életkoránál fogva — „későn jött” olvasó, vagyis csak korábbi olvasmányai alapján „ellenőrizhetné” Kacsó művének valóságtartalmát. Olvasmányai közül viszont — önhibáján kívül — hiányzik a romániai magyar irodalom történetének első évtizedét részletesen és megbízhatóan tárgyaló munka. Értethető tehát, hogy az említett „ellenőrzésre” nem vállalkozhatik. Szolgáljon mentségül az a tény, hogy az önéletrás, amely műfajánál fogva „szubjektív”, nem zárja ki szükségképpen a tárgyilagosságot; mi több: dokumentáris hitelét éppen személyes jellege biztosítja.

Az emlékező mű megítélésének azonban van más kritériuma is: az a bizonyos „belső koherencia”,

* Kacsó Sándor: *Virág alatt, iszap fölött*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1971.

amely — szépírói emlékezésről lévén szó — nemcsak a műben magában, hanem az életmű egészében is kitapintható.

Kacsó önéletrajzi visszaemlékezései — mint általában a hasonló jellegű művek — a vallomás erejével hatnak, s — igen természetes módon — csak a személyes élmények „áttételein” keresztül tájékoztatnak magáról a korról. Ilyen értelemben tartjuk metaforikusnak Kacsó könyvét, amire különben a könyv „címadó” részlete is feljogosít bennünket: „... annyi virágos ág hajlott fölém, amíg folyt az életem, előbb mint csermely, aztán mint patak, s végül fáradtan ballagva már, mint a folyó! S én gyönyörködtem akkor a virágos ágakban és én áramlottam át sietve nehéz szagú iszapok fölött.”

S alább:

„Akkor nem is gondoltam rá, hogy lassan nemcsak körülöttem, hanem bennem is megváltozott valami, hogy szívemben és eszemben egyaránt átléptem az ifjúkorból a férfikorba, amelyben egyre kevesebb lett fejem fölött a virágos ág, és egyre több iszap gyűlt meg alattam egy-egy partkanyarban.”

Kacsó „élmény-metáforáiból” egy olyan valóság képe bontakozik ki előttünk, amelyről senki sem vallhatna hitelesebben. S mert Kacsó életútját paradigmaticusnak látjuk, könyve több vonatkozásban is forrásértékű számunkra.

Amikor Gaál Gábor, 1930-ban, a hazai magyar irodalom arcvonalait mérte fel (*Korunk*, 1930. 12.), a „transzilvanisták” csoportján belül a „transzilvanizmus” belső ellenzékéről, az ún. székely csoportról is megemlékezett. Ehhez a csoporthoz tartozott Kacsó is, s e csoport tagjai közül — *Vakvágányon* című regényének és a *Brassói Lapok* hasábjain kifejtett publicisztikai munkásságának tanúsága szerint — ő volt talán a legellenzékibb. Regényében egyedülállóan éles bírálattal illette a korabeli társadalom „vezető” rétegeit, publicisztikájában pedig a hazai magyar írók „gyávaságával” is szembenézett (*Brassói Lapok*, 1929. 235.).

A kezdetektől napjainkig, egykori harcosan humanista állásfoglalásaitól mai meggyőződéséig, Kacsó útja lényegében töretlen s töretlenségében példamutató.

Ennek az útnak az állomásait idézi fel a szerző önéletrajzi visszaemlékezéseinek két „könyvre” tagolt kötetében — születésének évétől, 1901-től a *Brassói Lapok* szerkesztőségébe való belépéséig, vagyis 1927 novemberéig.

Kacsó csaknem egyidős a századdal, irodalmi kezdetei pedig csaknem egybeesnek a romániai magyar irodalom kezdetivel. Önéletírása tehát a század hazai valóságának s a romániai magyar irodalmi élet első éveinek krónikája is, s éppen e két minőség összefonódása révén jelentős számunkra.

Kacsó életéről s különösen kezdő éveiről mostanáig meglehetősen keveset tudunk. Szépirodalmi műveinek jelentős hányada önéletrajzi fogantatású ugyan, de úgyszólván valamennyire érvényes az, amit Izsák József a *Válogatott írások* (Kriterion. Bukarest, 1970) előszavában a *Vakvágányon* című regénnyel kapcsolatban megállapít. A regény — írja Izsák — „nagy áttételekkel rejt magában személyes

téka

dag. Természetesen ezzel a kötettel sem lehet minden „letudva”. A bevezetőben Ion Popescu-Puțuri mondja: vannak még tisztázásra váró vonatkozások. A kötet *Bányai László* A román és a magyar dolgozók közös harca a katonafasiszta diktatúra és a horthysta leigázás ellen című tanulmányát is tartalmazza. (Editura politică, 1971.)

Gustav Janouch

A nevető bíró

Gustav Janouch nevét kevesen ismerik. A prágai német irodalomnak ahhoz a vonulathoz tartozik, amely Franz Kafkát, Egon Erwin Kisch-t, Franz Werfelt adta a világ-irodalomnak. Beszélgetések Kafkával című művét méltán tartják számon a legjobb, Kafkáról szóló írások között. Kortársa és barátja volt Jaroslav Hašeknek is. Róla szól ez a könyv. Legfőbb értéke, hogy az életpályája jól dokumentált, személyes ismeretségre épülő adatai mellett bemutatja Jaroslav Hašek művészetének, humorának sajátos természetét: „Hašek többé-kevésbé csípős elbeszélései mindig az emberi méltóság és szabadság iránti vágyból fakadnak.” (Gondolat, 1971.)

Szilágyi István

Jámbor vadak

A szerző Ullő, dobszó, harang című regénye szerkezeti-leg novella-mozaiknak is tekinthető, ezért a most közölt novellák nem jelentenek meglepő műfajváltást. A novellák között nem találunk szerkezeti-leg két azonos írást, ezért aztán a kötet összhangulata sem egységes. Néhány érett írás mellett (A Dermes, Kibic, az árva ember, Űgy magam-

téka

ban, annak idején) olyan novellákat is találunk, amelyekben a szerkezeti kísérletek csökkentik a tartalmi hatást. A kötet hősei szabad emberek. Látszólag csak saját jószáguk vagy kegyetlenségük cselekedteti őket. A szerző szavaival: ötletük van, de gondolkozni nem tudnak. Jószáguk vagy kegyetlenségük e belső szabadság egyetlen tartalma: „...mindig melóztam valamit ahhoz, hogy... egy rozsdás vashordón ücsöröghessek utána, s nézhesem magam körül a dombokat. Egy rozsdás vashordót még mindig találok ott, ahol lesek.” Szilágyi István hőseinek ez a mesészerű igénytelensége líraiságának a varázsa. (Kriterion, 1971.)

Szarvasokká vált fiúk

Kiss Jenő fordításában, Faragó József történeti elemzéssel és Bartók Béla emlékének ajánlva pompás kiállításban jelent meg a román kolindák válogatott gyűjteménye. Ősi, a téli napforduló pogány ünnepléséig visszavezethető kelet-európai népszokás lírai anyagáról van itt szó, mely sokban megfelel a hagyományos magyar regölésnek. A Bartók Béla gyűjtései és feldolgozásai óta világhírűvé vált kolindálás román népköltészeti termését a műfordító a magyar regöséneknek és balladák nyelvezetével oly izesen köztűnti, hogy egy pillanatig sem tűnnek tolmácsolásnak. Már a címadó kolinda jellemző sorai is ilyen eredetiséget árulnak el: „...Várja őket anyjuk — Épp kilenc új inggel — És kilenc gagyával — És kilenc kucsmával — Meg kilenc sübával.” A bő jegyzetanyag kimutatja a román és magyar változatok eredeti rokonságait is. A kötet A báránka (1963) s a Novákékról szól az ének

elemeket, mert Birtók Béni inkább programosan azonos teremtőjével, indulataiban, tüzes, nagy ifjonti hevületében”. Néhány részlet cáfolja ezt a megállapítást. Az önéletrajzi visszaemlékezések megjelenése előtt mégis joggal állíthatta Izsák, hogy — „epikai hitel szerint” — „hiába keresgéljük Kacsó Sándor élettörténetét írásaiban”.

A szó szoros értelmében vett hiányt pótol tehát Kacsó önéletrírása, hiszen — amint Jancsó Elemér megjegyzi (Utunk, 1971. 22.) — a szerző írói-közéleti pályájának „nagy szakaszához” vezető út korábban még a barátok, kortársak előtt sem volt ismeretes (legfeljebb egyes mozzanataiban).

A kötet egészében nyomon követhetjük a szerzőnek azt a törekvését, hogy személyes emlékeit lehetőleg más források alapján is ellenőrizze, felfrissítse. Gyermekkorával kapcsolatban életben maradt testvéreit, újságírói indulását illetően pedig a korabeli lapokat vallatta. Emlékei azonban, akárcsak a felfrissítés lehetőségei, különböző természetűek. Ennek következtében a kötet két „könyve” is nyilvánvalóan különbözik egymástól.

A gyermek- és az iskoláskor élményeit felelevenítő első „könyv” kevésbé adatszerű emlékekből táplálkozik. Éppen ezért valahogy gördülékenyebb, leke-rekítettebb: olyan, mint egy regény. A szerző az egyéniséget, további sorsát formáló eseményekről, hatásokról számol be. Közben azonban erőteljes vonásokkal rajzolja meg a nyárádménti falu első világháború előtti és alatti életét. Felidézi a sokgyermekes földműves-család mindennapos küszködéseit, apró örömeit; a Nyárádménten is végigsöprő háborús hisztéria hangulatát; a kitérésí lehetőséggel kecsegtető kisvárosi felekezeti tanintézet sajátos légkörét.

A második „könyvben” a szerző már érezhetően küszködik az emlékek gazdagságával. Íme egy vallo-más: „...néhány, életemben fontosnak tetsző időpont pontosabb megállapításáért átlapoztam a Keleti Újság évfolyamait attól az időponttól kezdve, amikor a szolgálatába léptem, egészen addig, amíg ennél a lapnál dolgoztam. Elöntött, megzavart, elkábított az így felidézett emlékek forgataga. Még is ijesztett: hogyan találom meg önmagamat ebben a sodró áradatban? Pánikézés vett erőt rajtam, s napokig nem tudtam rendbe szedni az idegimet. Aztán elhatároztam, hogy csak azokkal az eseményekkel törődöm, amelyekkel kapcsolatban személyes élmények is alakították életemet.”

A második „könyv” azokat az emlékeket idézi, amelyeket a szerző egyetemi hallgatóként és kezdő tollforgatóként raktározott el. A háttérben itt is kirajzolódik a kor — nem annyira társadalmi, mint inkább politikai — életének a képe. A szerző citál is az egykori sajtókommentárokból. A korkép azonban óhatatlanul töredékes marad. Nemcsak az emlékek torlódása miatt, hanem azért is, mert a szerző gondosan vigyáz arra, hogy ne mai állásfoglalása, hanem egykori tudata szerint láttassa az eseményeket (nem hanyagolva el, persze, az itt-ott szükséges utólagos korrekciókat sem).

A Tizenegyek írói csoportosulásáról egyebütt is olvashattunk már. Sokkal kevesebbet tudunk azonban

téka

a korszak mozgalmas újságírói életéről, holott az „újságíróskodás” azokban az években a hazai magyar közélet egyik legértékesebb fóruma volt. Ezen a fórumon szerepelt Kacsó is, mégpedig kezdettől fogva a haladás oldalán. A *Keleti Újság* szerkesztőségében töltött két év, mint írja, „a polgári baloldal politikai iskoláját” jelentette számára.

Elfogultság nélkül és sok helyen valóban dokumentáris hitellel emlékezik meg Kacsó egykori szerkesztőtársairól és a *Keleti Újság* köré tömörült más tollforgatókról. A legjobb szolgálatot azonban azzal teszi a sajtó- és az irodalomtörténetnek, hogy részletesen felidéri az *Újság* című kolozsvári napilap munkaközösségének (Paál Árpádnak, Szentimrei Jenőnek és másoknak) két évig tartó — tévelygésektől és megalkuvásoktól korántsem mentes, de éppen ezért rendkívül tanulságos — küzdelmeit a konzervatív körök képviselte „hivatalos” felfogással.

Kacsó önéletírásában viszonylag kevés szó esik a szerző szépirodalmi műveiről. A *Vakvágányon* című regény, valamint néhány elbeszélés (például az 1939-es *Büntetés*) tematikai, illetve élménybeli azonossága folytán mégis műhelyvallomásként olvashatjuk a visszaemlékezés több részletét.

Kacsó Sándor önéletrajzi visszaemlékezéseinek a kötetét a legmagasabb rendű írói felelősségtudat hatja át. Személyes élményeinek felidézésével, egy nemzedék harcainak, törekvéseinek és tévedéseinek igaz felmutatásával a szerző az utódok eszméltetésére törekszik. Végős soron ez a tiszta szándék biztosítja emlékiratának helyét valóságírodalmunk legkiemelkedőbb alkotásai között.

Mózes Huba

Ady és Csokonai

Nemcsak a felvilágosodáskori magyar irodalom jövő évi kétszázados évfordulójával magyarázható, hogy Csokonai élete, költészete, kortársaira s az utókorra tett hatása iránt az utóbbi években megélénkült az érdeklődés, részlettanulmányok sora és szintéziskísérletek láttak napvilágot. (Ez utóbbiak jelentőségéhez olykor kétség fér — gondoljunk a Dacia Kiadó kismonográfia-sorozatának legutóbbi kötetére.) Élet, életmű, utóélet kérdésének tisztázása többé-kevésbé elválaszthatatlan egymástól, irodalmunk fejlődésének megértése szempontjából mindegyikre szükségünk van, s a Csokonai-filológia eddigi eredményei is igazolhatják, legnagyobb költőink, íróink életművének jobb megértése elképzelhetetlen ezek nélkül. Mert nem véletlen például, hogy Móricz első nagy regényének metaforikus címe már *Csokonai Vitéz Mihály* című tanulmányában („mint földbe temetődő arany”) felbukkan, vagy hogy Ady Endre a *magyar Pimodánban*, *Dózsa György unokája* című

(1969) című balladagyűjtemények folytatása. *Plugor Sándor illusztrációi szépek.* (Kriterion, 1971.)

Béla Kelemen

Dicționar de buzunar român—maghiar

A nemrég megjelent magyar—román zsebszótár ikerpárja, a román—magyar zsebszótár is forgalomba került. Szerkesztője a legsűrűbben használt szavak szókincs-statisztikákon alapuló kiválogatásánál tekintettel volt korunk jellegzetes tudományos-műszaki vívmányaira, s így találkoznak először a román—magyar szótár-irodalomban ilyen címszavakkal, mint heliopurta (helikopteren szállított), microbus (kisautóbusz), microsion (mikrobarázdás lemez), monorai (egyszínű vasút), poluare (szennyeződés) vagy reciclaré (átképzés). Az új zsebkönyv nélkülözhetetlen, a 16 lejes ár viszont ez esetben túl magas, inkább a példányszám volna növelendő. (Editura științifică, 1971.)

Molter Károly

Komor korunk derüje

Választott műfajának megfelelően hazai magyar irodalmunk nagy öröge „a megélt történeteket..., írócéhbeliek, szerkesztőbarátok, művészemberek, tanártársak emlékeit” idézi meg „az élet egy-egy keserves vagy groteszk, szomorú vagy vidám pillanatában”, olyan történeteket mond el róluk, melyeket a „komoly” irodalomtörténeti vagy más munkák nem említenek meg, s melyek nélkül az illető egyéniségek portréi szegényesebbek maradnának. Mintegy hatvan esztendő sok jelentős személyiségét (Adytól a maiakig) si-

téka

kerül ily módon jellemeznie pársoros írásában, de végső soron Molter Károlyt is új oldaláról ismeri meg az olvasóközönség. (Kriterion, 1971.)

Pál Balázs

Kós Károly

A Major Máté szerkesztésében megjelenő nemzetközi Architektúra-sorozat legújabb számaként 37 művészi felvételel mutatja be ez a kötet az immár nyolcvannyolcadik életévébe lépett író-építész sajátosan népi-történelmi műalkotásait: grafikáját, terveit, épületeit. A könyv szerkesztője bevezető tanulmányában a Lechner-féle stílromantikán túljutott „magyar szecesszió” építészeti forradalmát ismerteti (a források közt szerepel Debreczeni Lászlónak a Korunk hasábjain megjelent elemzése is), kiemelve Kós Károly építészetében egyfelől a szerkezet és a funkció logikáját, másfelől a formák és a felületek gazdagítását a tektonikai elemek plasztikájával. A bemutatott szemléleti anyagban örömmel látjuk a sztánoi „Varjuvár” tervét és magát az épületet több oldaláról, együtt a berendezés szépségeivel. Le Corbusier, Breuer és Neutra építészetének bemutatása után méltán került sor a jeles romániai magyar alkotó életpályájának, műveinek és könyvészetének bemutatására. (Akadémiai Kiadó, 1971.)

Theodore Dreiser

Carrie drágám

Dreiser a XX. századi modern amerikai irodalom nagy alakja. Most nálunk megjelent regénye, amely első számottevő műve, 1900-ban íródott. Nem csoda, hogy a regény első kiadása körüli huzavona ti-

versére emlékeztetve, Csokonai unokájának vallja magát („Csokonai Vitéz Mihály unokájának érzem és tudom magam”).

Az életreszóló Csokonai-élmény kézzelfogható bizonyítékai ezek. Az irodalomtörténeti kutatásnak azonban nemcsak az élmények mélységét, hanem forrásait is fel kell tárnia, s ez gyakran csak aprólékos, több területre kiterjedő kutatás eredményeképpen valósulhat meg. Az Adyt ért Csokonai-hatás egyik részletkérdését tárgyaló írásom talán figyelemre méltó arra, mennyire fontos lenne az irodalomtörténeti kutatást — íróinkat ért hatások forrásait keresve — összekapcsolni iskolatörténeti kutatásokkal, egy-egy korszak tankönyveinek, tanterveinek alapos vizsgálatával.

Ady első figyelemre méltó, Csokonairól szóló írása a század eleji Csokonai-centenárium alkalmából született meg (*Csokonai Vitéz Mihály. Budapesti Napló*, 1905. május 21). Ekkor említi először Csokonait mint irodalmi ósét, a már előbb felfedezett Tolnai és Vajda mellett. Az 1905-ös Csokonai-ünnepségek ráirányították Ady figyelmét a XVIII. század legnagyobb magyar költőjére, azonban sem akkori cikkeinek megszületése, sem megfogalmazott s a későbbiekben részletesen kifejtett, Csokonaival kapcsolatos nézetei (*A magyar Pimodán. Nyugat*, 1908; *A költői nyelv és Csokonai. Nyugat*, 1910; *Van-e magyar nyelv? Nyugat*, 1910) nem magyarázhatók pusztán csak az ünnepségekkel. Cikkeinek megszületését tekinthetjük ugyan alkalminak, a 100 éve halott költő iránti rajongását — nem.

Ennek alapjait keresve vissza kell nyúlnunk diákkorába. Bóka László, Ady pályakezdésével foglalkozva, a Csokonai iránt megnyilvánuló, fenntartás nélküli rokonszenvet az érmindszenti iskola padjait vezeti vissza, aláhúzza műveltségük alapjainak azonosságát, a Károli-biblia és Szcenzi Molnár Albert zsoltárainak ismeretét. Csokonai költeményeinek az elemi iskola padjaiban tananyagként vagy otthoni olvasmányként való ismeretéről azonban semmilyen konkrét adatunk nincs. Nagyon valószínű — Bóka állításával ellentétben —, hogy Ady nagykárolyi és zilahi tanul éveiben találkozott először Csokonai költeményeivel és élettörténetével. Költeményei olyannyira hatottak rá, hogy ekkori verseit — többek közt az érmindszenti előjárásáról írt gúnyversét — Csokonai verseire emlékeztető vas-kosság jellemezte.

Az iskolai tankönyvek, a nagykárolyi és zilahi gimnáziumok Értesítői bizonyítják, hogy Ady Csokonai-ismeretének alapjait itt kell keresnünk, s a későbbi Csokonai-rajongás gyökerei ide vezethetők vissza. Az itt megismert Csokonai-versek egy-egy sorát szívesen idézi majd cikkeiben.

Nagykárolyban a Tomor Ferenc és Várad Antal szerkesztette olvasókönyvből tanult. Az általuk szerkesztett tankönyv I. osztályban a *Zsugori uram*, majd IV. osztályban a *búkergető* című verset közli Csokonai műveiből. Az utóbbi könyv nélküli ismeretét megkövetelhetők, vagy — tartalmának köz-

kedveltsége miatt — Ady önként tanulhatta meg. A vers egyik részét ugyanis szó szerint idézi az 1898-ban Ermindszentben tett látogatásáról szóló írásában (*Falun. Szilágy*, 1898. március 13), s *A magyar Pimodán* néhány sorában szintén felfedezhető ennek a Csokonai-versnek a hatása. A két említett költeményen kívül a III. osztályban, a hangsúlyos verseletről tanulva, Csokonai versművészete is szóba került (Ihász Gábor—Barbarics Robert: *Magyar nyelvtan*. Budapest, 1886), tanára, Kovács Endre pedig minden bizonnyal felhasználta az 1891-ben a tanári könyvtár számára megvásárolt *Csokonai életrajza* című Szana Tamás-művet a IV. osztályos tankönyvben szereplő Csokonai-vers tanításakor.

Nagykárolyi Csokonai-élményeinél sokkal mélyebbnek tekinthetjük azonban a zilahlit. A református kollégium diákjai közt elevenen éltek a Csokonai-mondák, melyek Csokonait mint embert szeretethették meg Adyval. Az itteni VII. osztályos tananyag, mint ahogy ezt a kollégium 1894—95-ös Értesítőjéből megtudjuk, „A verstan részletes tárgyalása. A költői műfajok elmélete olvasmányok alapján. A Zrínyjász, Zalán futása és Csokonai Dorottyájának olvasása és tüzetes tárgyalása. A kiválóbb műfajok történeti fejlődése” volt. Írásbeli házi feladatot kaptak többek közt Csokonai *Dorottyájából*, VIII. osztályos korában Beöthy Zsolt iradalomtörténetét tanulták, s hogy foglalkoztak akkor is Csokonaival és a felvilágosodással, bizonyítja „Kazinczy és a nyelvújítás” című írásbeli dolgozatuk. Az itteni ifjúsági könyvtárból vehette ki és olvashatta Csokonai válogatott verseit, az iskolai Értesítő szerint ugyanis 1894-ben e kötetet a könyvtár számára megvásárolták.

Ady iskolai tananyagként Csokonairól semmivel sem tanulhatott többet, mint a kor bármelyik iskolájának diákja, mégis az a pár mű, amellyel az órákon megismerkedett, valamint Jókai *És mégis mozog a föld-jének* (a Csittvári krónikáról szóló rész) és Csokonai műveinek olvasása felkellették figyelmét a költő iránt, s amint Kóhalmi Bélának beszámolt róla, művei nagyon fiatalon megmámorosították (*Könyvek könyve*. Szerkesztette Kóhalmi Béla. Budapest, 1918). Önvallomásain kívül kortársai, barátai (Bíró Lajos, Dénes Zsófia, Földessy Gyula, Schöpfflin Aladár, Oláh Gábor) visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy egész életében, a biblián kívül, Csokonai műveit forgatta a legtöbbet.

Csokonai emberi sorsára, költői tehetségének nagyságára igazán Debrecenben döbrent rá, a Csokonai-hagyományt a maga egészében ott ismerte meg, „ahol Csokonai élt és irt. szegény diákként a szegény és örök diák Csokonait, italozó diákként az italozó Csokonait” (Bóka László: *Ady Endre pályakezdése*. Budapest, 1955). Nyelvi öntudata is ebben a városban alakult ki, s ennek fejlődésében nem kis szerepe volt Csokonainak. Érdekes lenne összevetni az említett, de tudomásom szerint elveszett *Kazinczy és a nyelvújítás* című írásbeli dolgozatát későbbi írásaival, amelyekben a nyelvújításról szólva Kazinczykat elmarasztalja Csokonaival szemben. Az iskolai tankönyvek Kazinczyját ismerve jogosan feltételezhetjük, hogy Ady ma ismert véleményének meg-

zenkét évig tartott, hiszen e művében már tisztán kitapintható a szerző legfontosabb erénye: az amerikai társadalom kíméletlen bírálata. Carrie, akinek alakját nővéréről mintázta Dreiser, „a megvetett, de rövidebb ösvényt választja” a boldoguláshoz — a kitarítottét. Jogunk van-e elítélni tettét, amikor olyan társadalom veszi körül, amelyben az erényt meghurcolják, a hamisak pedig érdemtelenül juthatnak a Szép birtokába? Dreiser fölmenti hősét — az embert — „bűnei” alól. Bukásdért a züllesztő körülményeket teszi felelőssé. Felelős a társadalom azért is, hogy tagjait tragikus választás elé állítja: megmutatja nekik a Szépséget, elérésükhöz azonban nem tudja felmutatni a tisztességes eszközet. (Kritérium, 1971.)

Erdei Ferenc

Város és vidéke

Erdei Ferenc a harmincas években ifjú szemmel és fejjel „mindent egybeszűrő képet” igyekezett festeni a Duna—Tisza közéről. Szándéka az volt, hogy bemutassa az akkori társadalmi-gazdasági állapotok tarthatatlanságát, a társadalmi forradalom szükségességét. Az azóta eltelt csaknem egy emberöltő alatt a táj, az ember és a társadalmi viszonyok teljesen megváltoztak. Erdei Ferenc szépirói eszközökkel szülőföldjét választotta kutatási anyagul. Az eredmény sokféle tudományos módszerrel, gazdag élettapasztalattal és realpolitikai látással megírt könyv. Öt város — Szeged, Hódmezővásárhely, Makó, Szentes, Csongrád — társadalmi keresztszétét mutatja be. A teljes korszakváltást. A társadalmi alap átalakulása mellett a legszembe-tűnőbb változás a tudatvilágban, az életmódban és az élet-

téka

szemléletben ment végbe. Tanulságos, gondolkodásra ösztönző megállapításai a városiasodásról a hazai kutatóknak is használható ötleteket sugallnak. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.)

Germanus Gyula

Kelet fényei felé

Hadszi Abdul-Karim Germanus, a Kairói Tudományos Akadémia tudosa, tudvalevőleg budapesti. 1957-ben a magyar fővárosból kerekedett fel nejevel, s látogatta meg Egyiptomot, Szíriát, Indiát, Marokkót, Irakot, majd Mekkába is elzarándokolt, s mind e helyeken az iszlám művelődéstörténetéről, különösen az arab nyelv és irodalom sajátos kérdéseiről tartott előadásokat. E sok országra, több kontinensre kiterjedő körút meghatóan kedves, érdekesen hű, izgalmasan tanulságos rajza ez a kötet. Érdekes szószármaztatások, arab és hindu szokások, egy mítoszrömbölő rész az állítólagos szudáni „magyarokról”, az arab és berber viszony történeti jellemzése, vallásfilozófia és modern arab tudományosság mozzanatai követik egymást, a múlt és jövő csatáit éli át az olvasó. (Táncsics, 1970.)

Benedetto Croce

Breviar de estetică. Estetica în nuce

Az annyiak részéről inkább tagadott, mint érdemlegesen vizsgált, kitűnő olasz esztéta és filozófus Esztetikája után most két értékes esszéorozatot is kézbe veheti az olvasó. A kötethez fűzött előszó külön említést érdemel. N. Tertulian, az ismert román Lukács-hívó félszáz oldalnyi tanulmányában a hegelianizmussal és marxizmussal egyaránt meg nem békélő Croce esztétikai

formálásában Debrecennek, Csokonainak volt nagy szerepe. Debreceni nyilatkozataiban Csokonairól mint a „magyar nyelv önfeláldozó úttörőjéről” (Debreczen örömmünnepe. Debreczeni Reggeli Ujság, 1898. november 28), Oláh Gábor emlékezése szerint pedig mint „a legművészibben festő magyar költőről” (Ady-Múzeum I. é.n.) beszél. Irodalmi cikkeiben többször hangoztatja, hogy Csokonai a magyar nyelv tudatos művelője, aki a nyelv megújítását, a szókincs bővítését elsősorban a népnyelv szavainak felhasználásával akarta elérni. Szerinte „a nyelvgazdagítás helyes reguláit Vitéz Mihály szabta meg legjobban” (A költői nyelv és Csokonai). Kazinczy kultúrát terjesztő, izlésnemesítő munkáját tisztelte és becsülte, de a nyelvújítás pörében félreérthetetlenül a mellett a Csokonai mellett állt ki, aki kortársai figyelmét elsőként hívta fel a népnyelv gazdagságára. A nyelvújítás iránti érdeklődés minden erőltetett belemagyarozás nélkül visszavezethető a zilahi gimnáziumban tanultakra, mint ahogy A magyar Pimodán és a Falun borozó Csokonai-képében kísért az anekdoták Csokonaija, vagy az 1905-ös cikkekből a Beöthy-től tanultak, még akkor is, ha Csokonai magyarságát, borszeretétét magyarázva, forrásaitól eltérő megállapításokra jut.

Ady 1905-ös, majd későbbi, Csokonaival kapcsolatos megnyilatkozásainál figyelembe kell vennünk iskolai élményeit, amelyek csakis debreceni és párizsi éveit alatt tudatosulhattak s mélyülhettek el. Ady vallomásaiban olyan tárgyi tudásról tesz tanúbizonyságot, amelyet egyáltalán nem szerezhettek meg iskolai tanulmányai során, s ez csakis azzal magyarázható, hogy lépést tartott az irodalomtörténet fejlődésével, érdekelte Csokonai élete és költői öröksége.

Muzsnay Árpád

Horváth Imréről — kérdezetlenül

„TIK-TAK, TIK-TAK
az óra jár.
TIK az élet.
TAK a halál“*

A tikitakit intelligencia-vizsgálatra is használták. Ma: divatjátékszer. A madzag két végén egy-egy gömb lóg le. Ha a madzagot mutató-és középső ujjunk közé fogva le-fel mozgatjuk, a gömbök hol fent csattannak össze, hol alul. Tiki-taki, tik-tak. Nehéz játékszer. Amíg ezt megtanulja valaki, kékre potyolja az ujját. De, ha jól megtanulta, úgy szól, mint a gépfegyver. Természetesen továbbra is játék-hangú lesz. „Tinci-tánci, / minden törpe / ugrabugrál / hőbörögve“. Ebben a játékban csak két változat van:

* Horváth Imre: Janus-arcú órák. Kriterion, 1971.

vagy fent, vagy lent. Ha fent csattan össze, akkor „a mélypontról hallgassatok, / zengjétek a magaslatot!”

téka

Ha lent csattan össze:
*TIK-TAK együtt
teljes egész,
de kerekebb
a felerész.*

A madzagot nagyon gyorsan kell rángatni, ezért a játék csak néhány másodpercig tarthat. Azután újból kell kezdeni. Ha a gondolatgömb alul csattant, még nem biztos, hogy fent is csattan; de ha fent összeütődött, valószínű, hogy alul is hangot ad. Látványosan a fenti csattanás a lényeg, de a játék lent kezdődik: csak azért, hogy fent is szóljon. Ha lassabban csattog, tovább is tarthat a játék:

*kajánoknak kajánság jön
kapóra,
azóta
valakinek világa vált
valóra,
azóta
révbe ért a céltalanság
hajója,
azóta
mikor megáll magányt mutat
az óra,
azóta,
mióta,
rossz tréfából föld alá bújt
apóka.*

E játékos gondolatébresztő forma csak akkor válhat hitelessé, ha a madzagot nem a költő fogja; csak a csattanást rögzíti:

*A hajómmal
révbe értem,
nincs a révben
egy révész sem,
nincsen kötél,
nincs cölöp sem,
nincsen part,
hol kikötöttem.*

Mivel hajóval indult, s nem ladikkal, nincsen Kháron, sem Styx, a halálból utazik a „parttalan” élet felé. E nyílt térben nincsenek már évszakok, mint az *Őszi remény* című verskötetében, de annál általánosabb a végtelen: „VAN OTT KIÜT, HOL NINCSEN MENEDÉK”. E hajó kincseivel — az élet megfejtett rejtvényeivel — nem a pusztulásba, hanem az életbe rohan az Erinniszek üldözése elől: a művészetbe.

„Az élet rövid, hosszú a művészet!”
Hippokratész tételében hiszek.

E tétel szerint, ha a görög mitológia Erinniszei az életéért üldözik, halálával úgyis tovább él, de ha mű-

rendszerének kritikai elemzését adja, s felhívja a figyelmet a rendszer ma is érvényes, a marxista esztétikában hasznosítható elemeire. (Editura științifică, 1971.)

Írók a moziban

Lev Tolsztoj 1908-ban láttnoki mondatot írt le: „Meglátjátok, hogy az a kis zörgő masina a forgó fogantyújával forradalmat okoz majd az életünkben — az írók életében.” Az írói vallomások, esztétikai elemzések, portrék, kritikák szerzői: Majakovszkij, Chaplin, Tristan Tzara, Jean Cocteau, Kassák Lajos, Radnóti Miklós, Michel Butor, Karinthy Frigyes, Bertolt Brecht szólnak első filmélményeikről, a játékfilm esztétikájáról, a film hatásáról az irodalomra és viszont, rendezőkről, színészekről, producerekről... Kenedi János, az antológia összeállítója és szerkesztője discséretes munkát végzett. (Magvető, 1971.)

Gh. Anghel, M. Răvăruf,
Gh. Turcu

Geobotanika

A szerzők — a bukaresti N. Bălcescu Mezőgazdasági Főiskola és a Iași-i tudományegyetem botanika-tanárai — kézikönyvükben a geobotanikának mint a növénytakaró komplex kutatását szolgáló tudományak az eredményeit, irányzatait és módszereit tekintik át. Azt a tudományos alapot mérik fel, melyen a növényzet gazdaságos kihasználása, a növénytakaró ésszerű befolyásolása nyugszik; azokat a gyakorlati szempontokat mutatják be, amelyek a geobotanika iránt világszerte jelentkező megkülönböztetett figyelmet magyarázzák. A tudományág hármastagozódását,

téka

az ökológiai, növényföldrajzi és növénytársulástani (cönológiai) ismeretek fonálát követve dolgozzák fel a kérdéseket, általánosan alkalmazva az álláspontok szembesítésének módszerét. A fejezetek szervesen illesztik be a hazai eredményeket a nemzetközi kutatásba. A növényföldrajzi fejezet kitér a részterületek hármashatárán elhelyezkedő természetvédelemre, a természeti emlékeket érintő megvalósításokra és feladatokra is. A kötet összefüggések feltárásával a gyakorlati feladatok elméleti alapjaira tekint, és mint ilyen, hasznos segédkönyv minden biológus, talajtanos, földrajzos és erdész szakember számára. (Ceres, 1971.)

Oláh István

Alom a csodalúdról

A megújult formátumú Forrás-sorozat első kötetének huszonhét éves szerzője inkább csak ígér még ebben a versgyűjteményében; az élmények — falu, ifjúság, szerelem, kisváros — ritkán jelentkeznek még írává éretten. Amire törekszik: verssé ötvözni a költői képeket s a látszólag prózai sorokat, nem mindig sikerül még, s jó verseiben (Téma szombat éjjel; Szomorú tizparancsolat; Visszaszámolás) sem szabadult meg a példaképek hatásától. De kutatja az áttétel-lehetőségeket, „az évszakok érintkezéseit”, az etikai parancs, az igény a többet akarásra is megvan benne. (Kriterion, 1971.)

Fejes Endre

Kéktiszta szerelem

A válogatás Fejes Endre színműtrői tevékenységét tárja az olvasó elé. A négy szindarab közül a regényformá-

vészetéért, akkor örökre meghalt. Ezért emlékezete szigorú korrekcióra kényszeríti, tudva azt, hogy „Emlékezni szerenese, de nem érdem”:

Korrigálom, amit eddig írtam.

A kezemben kegyetlen rádír van.

*Tűz-tornyában egy vak isten ül fenn —
azt olvassa, amit kitörültem.*

Horváth Imre mindig azt írta, amit az „idő parancsolt”. Hogy ez az imperatívusz, ha az idő pillanattá szűkül, akkor nem méntség és nem is érdem, hanem vagy természetes, mint fának a lomb, vagy negatív értelmű; ezt több gondolati paradoxonon bizonyítja. Ilyen a *Fejszék élén* című vers zárósora:

*„Bölcs Öreg Fa”
Fejszékre írt nevem —
s fejszék élén
nem csillog kegyelem.*

Idősebb írónemzedékünk tehetséges alkotóira jellemző egy rendkívül erkölcsös, emberséges magatartás: csak önmagukkal szemben kegyetlenek; szembe mernek nézni tetteikkel, művükkel. A kérdés nem az, hogy vajon a fiatalok képesek lesznek — erre, hanem vajon szükséges lesz-e majd nekik is? Pedig a kiigazítás sohasem megfutamodás, de mindig helytállás, az őszi levél ettől válik pirossá, még egyszer figyelmeztet: a tehetség „élő pasztell”.

Ősz öleiben öreges, özvegy utca.

*A szél égett lombot fúj vaskapukba,
s egy páratlan penészfolt, omló házon.*

A világot színéből magyarázom.

Mivel a vers több, mint logika, e „magyarázat” hangulati hatásának lényeges, de szűkítő logikai kiegészítője az utána levő vers: „Kigondolok egy kék tere, / hol halandók nem ölnék.” A tér jellemzője a szűk vagy a tágas, de semmi esetre sem a „kék”. Itt a kéznek hangulati hatásaként az utópikus tér bizonytalanná válik. Ehhez a térhez viszonyítva minden töredék hamis vigasz. Marad a biztos évszakmeghatározás: az ősz, amely

*Csupán azért felelős,
hogy egy lyukas üstben
ezer édességet főz —
egyre keserűbben.*

Tehát boszorkányosan forognak e kötetben a képek; lényegét „tisza beszéd”-nek nevezhetjük, s az is, csakhogy épp ez a megfoghatatlan — vagy csak a könnyed forma teszi; hajlamosak vagyunk azt hinni, csak játék. Játék-halál, játék-fáradtság, játék-félelem. Vesztéség: „Meghalt. / Mindegy: ellenség vagy barát. / Egy világgal szegényebb a világ.” Hajnali, intellektuális játék, ősszel. Kő, kavics, kígyó, lúd — mindent lehet „piktor-szemmel” is látni:

*„A királykígyó
ádázul sziszeg —
de mily szelídek
bőrén a színek...!”*

— és ugyanezen lehet dühöngeni is, hisz hozzátartozik e játékhoz a két ellentét:

*Mindig felbőszít az „ördögi“ tett —
s még inkább, ha „angyalként“ tűritek.*

Talán a legrövidebb soraiban leghosszabb a gondolat, s az állandó aforizma-szint — bármennyire hatásos — hatása pillanatnyi, csak megvillantja a gondolat mélységét, de összképe inkább a bizarr csillogás, mint a líra alapossága. Néha a „négy sorosok“ előtti stílusára ismerhetünk az ilyen sorokban: „Mért tántorog köztünk az is, ki józan? / Mért tétováz, ki bátran talpra állt?“ De ezt most, szinte privilégikusan, megtoldhatja egy utolsó sorral, ami már epigrammatikus hatású: „S mért bukom el, ha van kibé fogózzam?“ Szókimondó ötletesség, halált megvető félelem és pátoz („Táblát tart most élem e szívós század. / Kőbe vésem pillanataimat.“) — ez a „Janus-arc“ figyelmeztet arra, hogy a születés és halál közt „nincs semmi, mit vállalnod kell — kérdészetlenül.“ Ez az erkölcsi magatartás hitelesíti a gondolatot, és néha elnyomja a játékban épp azt, ami játékos:

*Számra veszem számtalanszor nevem.
A nyelvemet véle megperzelem.
Számam szélén szinte füstölve ég el —
élén a Halál kezdőbetűjével.*

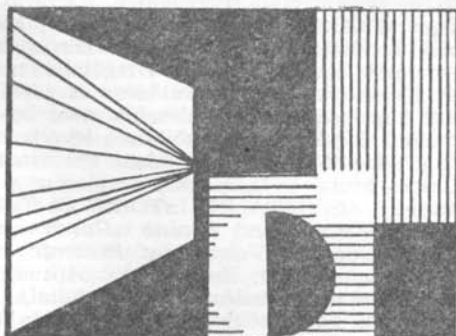
Saját baján az tud nevetni, aki már belefáradt. A fáradtság persze érthetetlen, s még érthetlenebb a nevetés. A játék, csak a játék érthető. Nem zsiros asztal után, de csillogó szemmel, játszani, öregesen, lassan:

*TIK-TAK, TIK-TAK
az óra jár
TIK az élet —*

természetesen tovább kell ezt játszani, mindaddig, amíg...

*Lassan szólok, nem könnyű már sietnem.
Elfáradt bennem büszkeség, harag,
a béke is botra görnyed szívemben,
csak a félelem mind fiatalabb.*

Ágoston Vilmos

téka

ban már jól ismert és nagy sikert aratott Rozsdatemető megőrizte a regény legfőbb erőnyeit: a kitűnően megrajzolt jellemeket és a nagyszerű korrajzot. A kötetben szereplő másik három színdarabot: a Mocorgót, a Vonó Ignácot és a Jó estét nyár, jó estét szerelem címűt is sikerrel játszoták. A válogatás tartalmazza még a Vigyori című rádiójátékot és három irodalmi forgatókönyvet: Eljegyzés, Élő Klára és Kéktisza szerelem címmel. (Magvető, 1971.)

Pierre Chaunu

A klasszikus Európa

A caeni egyetem professzora a XVII—XVIII. század történetének vizsgálatakor a hagyományos polgári történetírás módszerével ellentétben nem a folyton változó politikai-katonai tényekre helyezi a hangsúlyt — bár a teljes korrajzba ezeket is beleszövi —, hanem a népességalakulás, az anyagi és szellemi kultúra, a társadalmi struktúra változásait tárgyalja elsősorban, kitérve a köznapi élet számtalan vonatkozására, és újszerű beállításban mutatva meg sok, már ismert eseményt vagy adatot. Ha a fejlődés egészének megítélésében Chaunu nem is áll mindenben a történelmi materializmus álláspontján, a részletelemzésekben kétségtelen, a marxista szemléletől kapott indítást. A Benda Kálmán előszavával megjelent, három nagy részre (Állam és államok, A hosszú távú fejlődés és az anyagi műveltség, A szellem kalandja) osztott könyvet a fogalmak és személyek gazdag jegyzéke egészíti ki, és jól megválogatott képek, térképek illusztrálják. (Gondolat, 1971.)